

РЕЦЕНЗІЇ

Алексієвець Л.

Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.

Сучасна українська полоністика має надзвичайно сприятливі умови для розвитку. Вони визначаються насамперед нинішнім характером українсько-польських міждержавних відносин, а також традиціями попередніх століть, багатих на історичний матеріал. Постійне декларування європейського курсу України її політиками також орієнтує та коригує напрями дослідження вітчизняних істориків. Окрім так званого соціального замовлення, значну роль відіграють і специфічні потреби сучасної історіографії, які вимагають не лише інтегрування української історії в світовий контекст, а й створення власного цілісного погляду на хід розвитку цивілізації.

Праця тернопільської дослідниці Л.Алексієвець «Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926» є чудовою ілюстрацією до вищеназваних тенденцій. Більше того, вона є першим у вітчизняній історіографії комплексним вивченням особливостей відродження національної державності та формування суспільно-політичного устрою II Речіпосполитої. Новизна монографії визначається головним чином зміщенням об'єкту дослідження з традиційної для сучасної історіографії теми українсько-польських відносин зокрема на процес відновлення і розвитку Польщі в контексті геополітичних змін після Першої світової війни й розпаду європейських імперій. Звичайно, така постановка питання з методологічного погляду не є чимось винятковим, однак у реаліях нинішньої української історіографії доволі рідкісна. Серйозних синтетичних праць із минулого Польщі, написаних вітчизняними полоністами, обмаль. Годі зазначити і про концептуальне осмислення окремих вузлових періодів історії. Тому поява даної праці є вчасною. Вона подає цікавий та оригінальний погляд українського науковця на польську минувшину.

Саме в такому ключі дослідниця окреслює пізнавальну цінність власної монографії. Вона орієнтується на вітчизняного читача, необізнаного з усією мозаїкою поглядів на, здавалося б, відомі події, сильно заангажованого стереотипними підходами, а то й відвертими фальсифікаціями. Можливо, саме тому Л.Алексієвець свідомо відмовилася від докладного аналізу українсько-польських відносин описуваного періоду, аби уникнути надмірної емоційності, власної залежності від національних симпатій, і спробувала об'єктивно та неупереджено подивитися на історію Польщі. Такий підхід, окрім іншого, дозволив авторці серйозно ослабити низку вітчизняних «міфів» з претензіями на виключність, бо, як виявляється, не лише українці зазнавали національної дискримінації, а й поляки – від росіян та особливо німців. Трагізм Першої світової війни не оминув також їх, які, подібно до українців, воювали за чужі інтереси у складі військ імперій-антагоністів, а театр воєнних дій проходив безпосередньо на їхній території. Польський національний рух, подібно до вітчизняного, був роз'єднаним і, хоча в ньому існували самостійницькі сили, все ж на початковому етапі війни домінуючою в останньому була орієнтація на якусь одну з імперій. Умови становлення II Речіпосполитої були сприятливішими від українських обставин, однак далекими від ідеальних, а внутрішня нестабільність серед поляків також була серйозним викликом їхній державності.

Не менш цікавою праця може стати й для польського читача. Адже, як відомо, погляд з боку має свої переваги – він фокусується не так на деталях, як на загальних рисах, тенденціях, котрі визначали характер того чи іншого періоду. Критичний підхід до польської історіографії, а також, що особливо важливо, джерельна база, основу якої становлять національні архіви, стали визначальними для створення оригінальної авторської концепції.

Дослідниця концентрує увагу на аналізі причин, котрі сприяли відродженню незалежної Польської держави, шляхах її конституювання та характеристикі функціонування впродовж 1918–1926 рр. Саме цим і зумовлено структуру монографії. Вона складається з вступу, шести розділів та висновків. У кожному з розділів досліджуються вагомі й взаємопов'язані між собою аспекти загальної проблеми, висвітлення яких є безперечним внеском в історіографію новітньої історії зарубіжних країн.

Відродження незалежної II Речіпосполитої у 1918 р., на думку авторки, відбулося «у результаті комбінованої дії і об'єктивних, і суб'єктивних міжнародних та внутрішніх чинників, але, насамперед, завдяки збігові національних польських інтересів та

міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни» (с. 90). Цілком слушно прив'язуючи активізацію польського національного руху до останньої, Л.Алексієвець виокремила сім етапів, які передували відродженню держави. При цьому наголос робиться на усвідомленні національною елітою того, що державність можна відвоювати й розбудувати поступово. Вирішальним для цього був урок попереднього століття, коли всі шляхетські повстання закінчувалися поразками. Важливо також відзначити поступовість у зростанні вимог польського національного руху. Адже на початку переважали орієнтації поляків на одну з великих держав – Росію, Австро-Угорщину, меншою мірою Німеччину, під владою якої можна буде об'єднати всі національні території. При цьому елементами торгу часто виступали етнічні польські землі, котрими були готові пожертвувати політики задля досягнення стратегічної мети – відбудови державності.

Важливим концептуальним моментом є поєднання дослідницею висвітлення процесу боротьби за останню із формуванням польської нації. Вона відзначає, що впродовж століття з чвертю між знищенням незалежної Речі Посполитої в 1795 р. та її відновленням у 1918 р. колишня «шляхетська» нація перетворилася на польське «społeczeństwo» – організовану, політизовану, хоча все-таки недержавницьку спільноту всіх поляків, яку очолювала на той час інтелігенція, яка зберігала у дещо зміненому вигляді цінності старої шляхти. В контексті націотворення акцентується увага на доланні польським суспільством регіональних відмінностей, котрі склалися за часів перебування його у складі іноземних держав. Авторка відзначає, що ці відмінності найчастіше полягали в політичних орієнтаціях і не торкалися національної ідентичності. У відродженій Польщі багато уваги приділялося різноманітним заходам, які б консолідували суспільство: в економіці – створенню єдиного внутрішнього та зовнішнього ринків, у політичній сфері – розбудові унітарної держави, духовній – формуванню єдиного мовного, освітнього й комунікаційного простору, впровадженню «високої» культури на основі шляхетських і міських зразків та витисненню народних звичаїв і традицій. Значна роль у збереженні національної самоідентичності поляків належала римо-католицькій церкві. Проте насамперед духовності дослідницею відведено вирішальне значення, оскільки «концепт нації, яка формувалась у результаті поділів та відсутності суверенітету, базований насамперед на культурних цінностях» (с. 311).

У вітчизняній історіографії поширеною є думка, що відродження II Речі Посполитої, а з іншого боку, поразка української визвольної боротьби стали можливими через різне ставлення до цих питань держав Антанти. Не заперечуючи цього, Л.Алексієвець коригує ставлення останніх до Польської держави, котра торувала визнання своїх кордонів двома основними шляхами: зброєю й дипломатією. Якщо на етапі відновлення державності поляки отримали цілковите сприяння (взяти хоча б «14 пунктів» В. Вільсона), то після цього ставлення до неї стало не надто прихильним (що, зрозуміло, краще, ніж неприхильне). Це впливало з національних інтересів великих держав, які полягали в досягненні гегемонії на континенті. Ідеальна розстановка сил передбачала наявність у повоєнній Європі постійного напруження між Німеччиною і небільшовицькою Росією. За таких умов міцна Польща була зайвою. Звідси виникали різні перешкоди полякам щодо їх територіальних претензій. Перемога більшовиків у Росії дещо змінила позицію великих держав – II Річ Посполита отримала свободу дій на «східних кресах».

Разом з тим, розглядаючи участь польської делегації на Паризькій мирній конференції, авторка обходить увагою той факт, що часті зміни настроїв європейських лідерів щодо західного кордону Польщі багато в чому визначалися позицією Німеччини. Використовуючи розбіжності країн-переможниць, вона прагнула не тільки закріпити за собою, а й значно розширити свої східні території. Так, створення 11 лютого 1919 р. у Веймарі нового коаліційного уряду (веймарської коаліції) збіглося з активізацією антипольської політики. Прийнятий Національними зборами 6 березня тимчасовий закон про оборону, котрий передбачав формування добровольчих корпусів, супроводжувався окремим положенням – «охороною сходу Німеччини», що означало збереження східного кордону в межах 1913 р. Також досить побіжно проаналізовано встановлення останнього та вплив радянсько-польської війни на державотворчі процеси у країні в 1918–1921 рр. Вищезазначене, на наш погляд, сприяло б більш цілісному з'ясуванню загальної ролі зовнішньополітичних чинників у процесі польського національного відродження і державотворення.

Особливістю та визначальною рисою авторської концепції є наголошення на демократичному характері II Речіпосполитої впродовж 1918–1926 рр. із подальшим ухилом у бік авторитаризму за санаційного режиму Ю.Пілсудського. Ознаки демократичності вбачаються науковцем насамперед в орієнтації суспільства на республіканські, а не на монархічні державні моделі. Це ж стосується конституційних засад держави, організації політичного життя тощо. Так, наприклад, багатопартійність розглядається не тільки як показник атомізації польського суспільства, а й свідчення його демократичності. До найважливіших політичних угруповань, які відіграли суттєву роль в окремих частинах Польської держави, дослідницею названі консервативні, національно-демократичні, селянські (людові) та соціалістичні. При цьому найбільшу роль у житті суспільства і народу відведено національно-демократичному й соціалістичному рухам, докладний аналіз котрих пропонується істориком. Разом із тим слід відзначити, що бажаним було б поряд із характеристикою традиційного в історіографії поділу політичних партій подати і процес еволюції останніх уже в механізмі II Речіпосполитої, показати альтернативи, які пропонувалися представниками селянських партій, зокрема ПСЛ «Пяст» та ПСЛ «Визволене». Йдеться про так званий «третій шлях» розвитку, котрий пропагували ці сили як особливий шлях поза капіталізмом і комунізмом.

Іншим свідченням демократичності суспільства, на думку авторки книги, є формування парламентського правління Польщі. Високо оцінюються вибори до Законодавчого сейму 1919 р., проведені на основі загального, рівного, таємного, прямого й пропорційного виборчого права, так само як і до сейму та сенату 1922 р. Значну увагу звернуто на організацію роботи цих інституцій, зміни в їх структурі. Дослідницею зокрема пропонується підбірка таблиць, котрі показують динаміку виборчого процесу, зміни в кількості й чисельності фракцій, комісій сейму тощо.

Втім, на нашу думку, їй варто було б чітко наголосити на різному змісті терміна «демократія» у 1920-і рр. і на тому, як він співвідноситься із сучасними стандартами останньої. Інакше виникає певна плутанина. Достатньо поглянути на плани польських державців щодо етнічних меншин, аби засумніватися в їхній демократичності. Так, націонал-демократи у національному питанні відстоювали «інкорпораційну» програму. Її суть полягала в тому, щоб окупувати західні землі України, Білорусії та Литви, домогтися визнання східних кордонів Польщі, а потім шляхом примусової асиміляції поневолених народів створити однопольську державу. Саме цим головним чином зумовлювався сумнозвісний поділ території країни на Польщу «А» й Польщу «Б». З іншого боку, підкреслюється, що законодавча практика держави відповідала кращим тогочасним традиціям Великої Британії, Франції і США.

Високо оцінюється Л.Алексієвцев парламентська модель держави, котру заклала Конституція 1921 р. Це обґрунтовується засадничою для тогочасного Основного закону II Речіпосполитої системою представницького правління, принципами організації адміністративного апарату, судочинства, визначенням місця парламенту в житті держави, розбудовою громадянських прав та свобод. Побудований частково за зразком французької й англійської, а також з урахуванням національних традицій, зокрема Конституції 3 травня 1791 р., новий Основний закон завершив формування Польської держави і стабілізував на певний час її внутрішню структуру та суспільно-політичне життя.

Однак дослідниця визнає, що таке демократичне законодавство не могло суттєво вплинути на зміну у II Речіпосполитій політичних відносин через неготовність до нього суспільства: «Конституційний закон, його постанови, передбачена організація держави були, так би мовити, певною схемою, яку реальна практика, життя мали наповнити відповідним змістом, що залежав від рівня політичної грамотності суспільства, його ставлення до права і держави» (с. 268).

Цей висновок, як й аналіз авторкою соціально-економічного становища, культурного життя та етнопольських відносин, змушує серйозно замислитися над питанням про передумови травневого перевороту 1926 р. Чи не було обрання парламентської моделі в умовах першої половини 1920-х років передчасним? Безумовно, звернення до сеймової традиції відобразало менталітет поляків так само, як дозволяло створити певний компроміс між польськими політичними партіями, жодна з котрих не мала абсолютної підтримки електорату. Але на фоні економічного спаду, зубожіння населення і зростання безробіття, постійної невдоволеності своїм становищем національних меншин й інших проблем ця система була розкішшю. Вже закладаючи в основу держави таку апіорі не-

ефективну модель, політики створювали передумови для її перегляду в бік посилення од-ноосібної влади. Те, що дослідниця міркує саме у такому напрямі, дозволяє стверджувати наступна теза: «Польська політична еліта, її кращі представники шукали власного, особливого шляху розвитку. Піднесення в цей час активності поляків привело до залучення до суспільно-політичного життя різних верств населення, яке часто не мало необхідного політичного і державного досвіду, достатньої освіти, практики демократії, що й штовхало їх в обійми харизматичних лідерів, одержимих ідеєю побудови у своїх країнах особливого суспільства. Демократичні системи прийнятні в періоди більш-менш стабільного соціально-економічного та політичного життя. А оскільки розвиток окремих країн час від часу зазнає кризових явищ, то й настання авторитарних режимів є історично неминучим» (с. 349).

Зрозуміло, що в умовах 1921–1926 рр. поляки необхідної стабільності не мали. Відповідно задум створити демократичну систему управління багато у чому був ідеалістичним. Проте все ж, на думку авторки, навіть травневий переворот спричинив лише зміни в функціонуванні політичної системи, а не у моделі суспільного устрою в Польщі. Тому вважати останню завершеною після нього неправомірно.

Не з усіма висновками дослідниці можна погодитися, хоча у межах праці вони видаються логічними і достатньо обґрунтованими. Більше того, можна передбачити, що положення про демократичність відродженої II Речіпосполитої буде неоднозначно сприйнята українськими істориками. Основний акцент буде зроблено на невідповідність декларованих принципів реаліям польського суспільства міжвоєнної доби. Отож, авторці варто було ґрунтовніше підійти саме до розгляду особливостей його становища, ментальності та потреб. Захопленість політологічними, соціологічними й культурологічними підходами залишає осторонь реальне, буденне, не зв'язане безпосередньо з політикою життя, спричиняє певну схематизацію висвітлення суспільних процесів. Наприклад, аналізуючи парламентську кризу і переворот 1926 р., дослідниця лише побіжно згадує про спроби трансформації політичного механізму Польщі, котрі робилися всім спектром її партій у період 1923–1926 рр. Зокрема після відставки в листопаді 1923 р. правоцентристського уряду на чолі з В.Вітосом та за відсутності можливостей для створення нової політичної коаліції у період щонайгострішої економічної кризи було створено уряд під керівництвом В.Грabsького, який в умовах відсутності парламентської більшості діяв близько двох років. Цей час було використано політичними партіями для вироблення концепцій по виведенню парламентаризму із ситуації, котра вважалася переважною частиною їх ненормальною й такою, що суперечить суті останнього, а саме – відсутність парламентської більшості та діючого на його основі уряду. Партії приступили до пошуку рішень, які могли б привести до створення стійкої більшості у сеймі, котра б стала не винятком, а нормою, правилом державно-політичного життя II Речіпосполитої.

Окрім того, вони, займаючись питанням трансформації політичної системи Польщі, звичайно, не забували і про власні інтереси, прагнучи створити таку модель, яка забезпечила б їм сильні позиції в майбутніх парламентах. На початку 1926 р. ці плани приймають форму конкретних проектів (змін конституції та виборчого закону). За своїм змістом пропозиції політичних партій знаходилися у рамках демократії й не припускали відмови від парламентаризму. Оцінюючи в цілому проблеми державно-політичного розвитку II Речіпосполитої у першій половині 1920-х рр., потрібно наголосити, що труднощі останньої свідчили не про кризу парламентської демократії як такої, а її моделі зразка 1921 р., для подолання котрої у 1926 р. стали складатися сприятливі умови.

В цілому високо оцінюючи рецензовану монографію, хотілося б звернути увагу на ряд інших моментів, які з різних причин залишилися розглянутими побічно. Так, на нашу думку, недостатньо повно висвітлено роль польської еміграції у відновленні держави. Як відомо, з часу поразки повстання 1830–1831 рр. вона становила доволі впливову силу. І саме завдяки їй урядами великих країн було піднято «польське питання». Потребує з'ясування вплив емігрантських кіл на процеси розбудови державності, що зокрема відобразилося в суперечностях між Р.Дмовським та Ю.Пілуудським, націонал-демократами й соціалістами. Праця значно виграє б, якби дослідниця більше звадалася б до порівняльного контексту, зокрема точніше виокремила відмінності та спільні риси у державно-політичному устрої Польщі й Чехословаччини, як країн, котрі переживали тотожні проблеми становлення незалежної державності. Крім того, деякі сюжетні лінії не повністю розкрито. Наприклад, аналізуючи вибори до Законодавчого сейму 1919 р., автор-

ка вказує на їх конкретні наслідки, однак не показує того, чому саме певні політичні сили отримали більшість, чим були позначені симпатії виборців та їх активність. Так само відсутні сюжети, які репрезентують політичну боротьбу в Законодавчих зборах, сеймі й сенаті.

Незважаючи на ці та деякі інші упущення, монографія Л.Алексієвець є достатньо глибоким і неординарним дослідженням, котре формує принципово новий погляд у вітчизняній історіографії на проблему розвитку зарубіжних країн, на характер відновлення й розбудови в повосенний період Польської держави. Ці процеси, які відбувалися на тлі спричиненої світовою війною розрухи, різновекторності орієнтацій польського суспільства, постійних конфліктів із сусідами за території, показують неабияку державницьку волю народу, котрий зміг скористатися отриманим шансом та відродити Річ Посполиту. Вважаємо, що польський досвід може стати корисним і для вітчизняного суспільства. Адже низка проблем, з якими поляки зіткнулися в першій половині 1920-х рр., мають прями або опосередковані аналоги у сучасній українській дійсності. Варто назвати хоча б їхній досвід невдачі в побудові парламентської держави. Висновки й матеріали, зібрані дослідницею, безумовно, стануть у нагоді всім, хто цікавиться новітньою історією Польщі, а також проблемами формування державності в країнах Центрально-Східної Європи у міжвоєнний період ХХ ст.

*С.В.Віднянський (Київ),
О.С.Рубльов (Київ)*

Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: В 2-х вып. – Вып.1: 1687–1705 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 255 с.

Праця жодного історика не обходиться без опрацювання джерел з обраної теми дослідження. Чим більшою кількістю джерел оперує дослідник, тим ґрунтовнішими та аргументованішими є його висновки. Враховуючи величезну історіографію, присвячену періоду життя та гетьманування І.Мазепи (1639–1709 рр.), можна було б сподіватися, що цей етап української історії є одним з найкраще досліджених. Однак, як показали публікації останнього часу, це не так. Джерельна база багатьох праць, присвячених даному періоду та безпосередньо гетьману І.Мазепі, з різних причин була обмеженою. Якісно змінити ситуацію покликані були сучасні публікації окремих комплексів джерел, зокрема, гетьманських універсалів та наказів, універсалів та іншої документації полковників і сотників, виданих протягом 1687–1709 рр.¹; листування гетьмана І.Мазепи з можновладцями московської держави², а також републікація документів та матеріалів, дотичних мазепинської доби, уперше оприлюднених у періодичній пресі та науковій періодиці ХІХ ст., які на сьогодні стали недоступними³. Тій же меті служили й численні археографічні публікації на сторінках «Українського археографічного щорічника», «Українського історичного журналу», «Сіверянського літопису» тощо.

У зазначеному переліку особливе місце зайняла публікація документів з архівних зібрань Санкт-Петербурга, здійснена докторами історичних наук Т.Таїровою-Яковлевою (упорядник) та Ю.Бесп'ятих (перекладач та відповідальний редактор), що нещодавно побачила світ⁴. Цей збірник дуже довго та з нетерпінням чекали в Україні, оскільки упорядник збірника обіцяла представити науковій спільноті документи «Батуриного архіву» І.Мазепи, що був майже міфом.

У даному випадку варто зауважити, що питання про особистий архів І.Мазепи є дуже важливим і принциповим. Більшість дослідників, працюючи над біографією І.Мазепи чи історією його часу, відмічали, що без документів так званої «Мазепинської скрині» або «Батуриного архіву» не можна робити жодних остаточних висновків. Що стосується долі цього архіву, то в історіографії щодо цього сформувалося кілька версій. Найбільш відома з них стверджувала, що перед смертю І.Мазепа власноруч спалив усі документи свого особистого архіву, щоб не ставити під загрозу життя багатьох своїх соратників. Згідно з іншою версією гетьман передав архів комісару Карла ХІІ – Солдану, і тепер вони зберігаються в королівському архіві в Стокгольмі. Третя версія стверджувала, що частина документів дійсно загинула під час переправи через Дніпро під Переволоч-